

УДК 378.147.091.33-027.22:39

Дорохіна Тамара

ORCID 0000-9992-9936-6226

Кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна) E-mail: tamara-turenok@ukr.net

Токарев Сергій

ORCID 0000-0003-0051-328X

Кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри історії України, археології та краєзнавства,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна) E-mail: tokarev-s-a@ukr.net

ЕТНОГРАФІЧНА ПРАКТИКА В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Мета роботи: висвітлити історію організації та проведення етнографічної практики на історичному факультеті / Навчально-науковому інституті історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського. Визначити навчально-виховне значення цього компонента освітньої програми для студентів та вказати на його роль в умовах російсько-української війни як усно-історичного дослідження для формування (збереження) історичної пам'яті українського народу.

Методологічну основу становить сукупність загальнонаукових і конкретно-історичних принципів і методів, провідну роль серед яких відіграло практичне використання можливостей та інструментарію усної історії.

Новизна дослідження. Розглянуто впровадження етнографічної практики в освітній процес на історичному факультеті, схарактеризовано напрями дослідження, умови та охоплені території, особливу увагу приділено методам і видам збору усної історичної інформації: спостереження; анкетування; усне опитування респондентів.

Висновки. Протягом трьох десятиліть на історичному факультеті / Інституті історії відбувався постійний науковий пошук та оптимізація форм і методів проведення практики: визначення тематики, пошук регіону досліджень, адаптація завдань практики відповідно до наукових уподобань співробітників кафедри. Основна увага приділялася культурі (матеріальній та духовній) Чернігівщині, звичаям та традиціям місцевого населення у різні історичні періоди. Повномасштабне вторгнення росії в Україну у 2022 р. змусило викладачів та студентів інституту переорієнтуватися на вивчення актуальних питань сьогодення задля збереження історичної пам'яті для нащадків: «Повсякденне життя населення Чернігівщина в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року». Зібрана інформація дозволяє у хронологічній послідовності відтворити перебіг подій під час тимчасової російської окупації (ізоляції) населених пунктів Чернігівщини у лютому-квітні 2022 р., вона є важливою складовою історичної пам'яті. Крім того, студентська молодь набула досвіду спілкування з різними групами населення, удосконала навички соціальної взаємодії та комунікації, отримала цінні знання щодо психології пересічних громадян у травматичних ситуаціях і навички працювати з ними, поглибила знання про російську агресію на Чернігівщині з усної історичних джерел та сформувала власне бачення воєнних подій на прикордонних територіях.

Ключові слова: етнографічна практика, Чернігівщина, дослідження, усна історія, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. У рамках підготовки до 50-річного ювілею історичного факультету / Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського викладачі кафедр готували матеріали, присвячені різним напрямкам роботи (діяльності) установи. Неабиякий інтерес викликає питання організації та проведення етнографічної практики студентів, яка фіксує, накопичує й у первинному вигляді узагальнює фактичний матеріал, котрий може прислужитися при формуванні джерельної бази та історіографічного підґрунтя для написання узагальнюючих праць, представленні тематичних доповідей на наукових форумах тощо з регіональної історії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Результати досліджень етнографічної практики регулярно виголошуються керівниками практики та студентами на звітних конференціях восени поточного року, під час проведення щорічних Наукових конференцій молодих вчених та студентів, краєзнавчих наукових форумах тощо, зібрані матеріали студенти друкують в «Juvenia studia: Збірнику наукових праць студентів та молодих учених» Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського.

В умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну усну історію можна визначити як метод, який допомагає відтворити у хронологічній послідовності події тобто, усна історія як частина історичної науки та історіографії, допомагає у вивченні минулого. Після звітних конференцій (21 вересня 2022 р., 19 жовтня 2023 р.) та Наукових конференцій молодих вчених та студентів, зібрані матеріали були представлені під час проведення Круглих столів «Тупичівська територіальна громада: повсякденне життя під час російської агресії 2022 року за матеріалами усної історії» (Чернігів – Тупичів, 26 січня 2023 р.), «Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи» (Чернігів, 21–22 лютого 2023 р.), «Об'єднані територіальні громади Чернігівщини в умовах російської військової агресії 2022 року за матеріалами усної історичних досліджень» (Чернігів – Новий Білоус, 4 травня 2023 р.), «Седнівська територіальна громада: повсякденне життя під час російської агресії 2022–2023 рр. за матеріалами усної історії» (Чернігів – Седнів – Тупичів, 7 грудня 2023 р.). Доповіді, присвячені усної історичним дослідженням, виголошувалися на науково-практичній конференції – «Військові конфлікти у Європі XX – початку XXI ст.» (Чернігів – Будапешт, 26 травня 2023 р.), XII Міжнародних і XXIX Всеукраїнських педагогічних читаннях «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Шлях до серця дитини в травматичних ситуаціях життя» (Чернігів, 30 вересня 2022 р.), VI Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (на базі Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин СумДПУ імені А. С. Макаренка, м. Суми, 8–9 грудня 2023 р.). Крім того, зібрана інформація опублікована в електронному збірнику матеріалів XII Міжнародних і XXIX Всеукраїнських педагогічних читань «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Шлях до серця дитини в травматичних ситуаціях життя». Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка. 2022. Дорохіна Т. Ф., Коваленко О. Б. «Організація роботи студентів з різновіковими групами населення під час етнографічної практики в умовах воєнного стану» С. 67–69; «Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2023 р.). Редакція та упорядкування С. Маховської. К.: ТОВ «Юрка Любченка», 2023. Тамара Дорохіна, Олександр Коваленко. «Усні історичні джерела про повсякденне життя мешканців Чернігівщини під час російської агресії». С. 28–32; Сергій Токарев «Внутрішні переміщені особи на території Чернігівської обл. під час повномасштабної російської агресії 2022 р.» С. 33–38, Владислава Блохіна «Село Тупичів: 36 днів тимчасової російської окупації», С. 39–44; Український історичний журнал. 2023. № 4 (571), Дорохіна Т., Коваленко О., Токарев С. «Мікроісторія війни: 36 днів окупації с. Тупичів на Чернігівщині». С. 25–42; Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. 26.09.2023. 16 хв. читання. URL: <https://uamoderna.com/war/pid-vorozhym-kontrolem-36-dniv-tymchasovoi-okupatsii-sela-tupychiv/>. Дорохіна Т., Коваленко О., Токарев С. «Під ворожим контролем: 36 днів тимчасової окупації села Тупичів».

Отже, **метою статті** є висвітлення історії проведення етнографічної практики у Навчально-науковому інституті історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського, визначення значення усної історичних досліджень в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Проведення етнографічної практики на історичному факультеті Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка було започатковане в 1993 р. Співробітники кафедри історії та археології України, очолюваної доцентом В. М. Шевченком, організували проведення першої етнографічної експедиції для студентів другого курсу усіх спеціальностей на території Ніжинського, Ічнянського та Куликівського районів. Матеріали, які висвітлювали побут, традиції та звичаї мешканців зазначених районів, практиканти збирали у селах Великій Кошелівці, Заньках, Дрімайлівці, Монастирищі. До 1999 р. польові етнографічні дослідження проводилися щорічно, проте формат практики змінювався.

1 січня 1994 р. на історичному факультеті Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка була заснована і розпочала свою діяльність кафедра археології та народознавства. 1 вересня 1999 р. вона була реорганізована в кафедру етнології [3, арк. 82]. Освітня програма спеціальності «Історія», спеціалізації «українознавство», реалізацію якої забезпечували викладачі кафедри, включала в якості обов'язкового освітнього компоненту етнографічну практику. Її проведення було передбачене для студентів другого курсу після завершення літньої заліково-екзаменаційної сесії.

У «Звіті про роботу історичного факультету за 1999–2000 навчальний рік» відображено проведення усіх видів практики на факультеті: «Значна увага приділялася організації та проведенню усіх видів практики – археологічної, етнографічної, психодіагностичної, неперервної та педагогічної» [2, арк. 3]. Кафедра етнології, у свою чергу, у звіті про роботу за 1999–2000 н.р. також вперше звітувала про проходження студентами етнографічної практики: «Викладачі кафедри забезпечили успішне проходження <...> етнографічної практики – студентами 2 курсу (доц. Русанов Ю.А., доц. Козаков А.Л., ас. Сердюк Л.А., ас. Матвієнко С.В.)» [1, арк. 79].

До програми етнографічної практики на історичному факультеті (далі – в Інституті історії) входили дослідження особливостей побутової культури нашого регіону – календарно-обрядові заходи та свята, народна кухня, господарська діяльність – рибальство, бортництво, мисливство тощо, фольклор та

ін. Пізніше територіальні межі дослідження були розширені – з ініціативи завідувача кафедри доц. Ю.А. Русанова невеликі експедиційні групи студентів виїжджали на Буковину (с. Погорілівка Заставнівського району Чернівецької області) (Фото 1).

**Фото 1. Етнографічна практика 2009 р., с. Погорілівка Заставнівського району Чернівецької області.
Фото з архіву кафедри історії України, археології та краєзнавства**

Основними базами проведення етнографічних досліджень на Чернігівщині були смт. Седнів Чернігівського та смт. Любеч Ріпкинського районів. В окремих випадках виїзд студентів на етнографічні експедиції відбувався до с. Клочкова Чернігівського району, с. Смяч Щорського району, с. Тупичева Городнянського району. Під час їх проведення студенти мали також можливість опитувати респондентів у селах Макишині, Великому Листвені, Бурівці, Вихвостіві Городнянського району. З об'єктивних та суб'єктивних причин за згодою деканату історичного факультету в окремих випадках проходження студентами практики відбувалося за місцем проживання. Важливо зазначити, що у звітах кафедри з перших років проведення практики зазначалося, що *«етнографічна практика сприяє шанобливому ставленню до духовної та матеріальної культури нашого народу»* [3, арк. 84].

**Фото 2. Етнографічна практика 2012 р., с. Клочків Чернігівського району. Свято Івана Купала.
Фото з архіву кафедри історії України, археології та краєзнавства**

**Фото 3. Етнографічна практика 2012 р. с. Черниш Чернігівського району.
Зустріч із респондентами. Фото з архіву кафедри історії України, археології та краєзнавства**

Напрями дослідження в рамках етнографічної практики, як правило, кожного року змінювалися. До прикладу, у 2018 р. основною темою вивчення була обрана історія повсякденності: громадський побут населення, зайнятість місцевих жителів у господарстві та суспільно-корисних справах населеного пункту, виховання та освіта населення за радянської доби, діяльність молодіжних громад, проведення дозвілля молоді тощо.

Протягом останніх декількох років форми проведення і напрямки досліджень у рамках етнографічної практики залежать від ряду форс-мажорних обставин. Вони змушують керівників практики адаптуватися до ситуації та підлаштовувати тематику досліджень до існуючої ситуації та запитів сьогодення. У 2019–2020 навчальному році з огляду на впровадження карантинних обмежень, пов'язаних із розповсюдженням корона вірусної інфекції, студенти змушені були проходити етнографічну практику за місцем проживання. Основним напрямом дослідження було обрано історію та генеалогію їхніх родин. Студенти мали змогу обрати наступні варіанти вивчення проблеми: реконструкція історії своєї родини, побудова родовідного дерева роду, вивчення історії прізвища. Під час

проведення цієї роботи студенти виявили глибоку зацікавленість темою дослідження, продемонстрували неабиякий інтерес до вивчення історії своїх сімей. Підсумки дослідження втілилися у низці доповідей, оприлюднених на підсумковій звітній конференції з етнографічної практики та на конференції молодих вчених і студентів інституту історії.

Фото 4,5. М. П. Макухи (1905–2001) – жінка, яка пережила усі події ХХ ст.: Першу та Другу світові війни, Голодомори, революції, державотворення України тощо, прапрабабуся студентки Яни Гордієнко, с. Сохачі Коропського р-ну, Чернігівської обл. [6]; учасниця Другої світової війни В.Ф. Гордієнко (1924 (1923)–2013), прапрабабуся студентки Ольги Басараб, с. Ямпіль Шосткинського р-ну Сумської обл. [5]

У 2020–2021 навчальному році з огляду на покращення епідемічної ситуації студенти інституту історії отримали змогу повернутися до польових етнографічних досліджень. Було організовано проведення етнографічної практики у с. Тупичеві Чернігівського району. Напрямок дослідження був сформульований як «Святково-обрядовий календар українців». Респондентами виступали жителі сіл Тупичева, Вихвостова, Великого Листвена Тупичівської територіальної громади Чернігівського району.

Фото 6. Етнографічна практика 2021 р. с. Тупичів Чернігівського району. Свято Івана Купала. На фото студенти-практиканти, керівники практики Т.Ф. Дорохіна та С.А. Токарєв, директор комунального закладу «Тупичівський ліцей» Тупичівської сільської ради К.І. Зубов. Фото з архіву кафедри історії України, археології та краєзнавства

Повномасштабне російське вторгнення 2022 р. та початок російсько-української війни докорінно змінили форми, методи та тематику етнографічних досліджень в інституті історії. Згідно графіку освітнього процесу, укладеного перед початком навчального року, на етнографічну практику влітку 2022 р. мали бути направлені 16 студентів II курсу спеціальності 032 «Історія та археологія». Проте тимчасова окупація частини області та продовження військового стану змусили керівництво інституту докорінно змінити напрямок усноісторичних досліджень у рамках літньої етнографічної практики. Природно, що її проведення влітку 2022 р. стало можливим лише після остаточного визволення області від російських окупантів за умов неухильного виконання низки приписів та обмежень, впроваджених в умовах правового режиму військового стану.

Пропозиція щодо організації та проведення в Інституті історії усно-історичних досліджень подій сьогодення на території Чернігівщини надійшла від завідувача відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України доктора історичних наук, професора О. Є. Лисенка. Ретельно вивчивши питання, проаналізувавши всі можливості та ризики, було прийнято рішення провести етнографічну практику 2022 р. у змішаному форматі (у польових умовах та за місцем проживання). Основна тематика дослідження та її напрямки були обговорені і визначені під час консультацій керівників практики з О. Є. Лисенком. В результаті було прийнято рішення обрати основний напрям дослідження «Повсякденне життя населення Чернігівщини в умовах російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року». Для роботи з респондентами було укладено два види опитувальників – для населених пунктів, які перебували під тимчасовою окупацією ворога, і для неокупованих територій, які проте перебували в ізоляції.

Усноісторичні дослідження, присвячені вивченню історії Чернігівщини під час бойових дій кінця лютого – початку квітня 2022 р., відбувалися у наступних населених пунктах області: с. Тупичеві, Вихвостіві, Бурівці, Великому Листвені Тупичівської територіальної громади, смт. Козельці Козелецької територіальної громади, с. Старому та Новому Білоусі Новобілоуської територіальної громади, с. Киїнці Киїнської територіальної громади, с. Ковпиті Михайло-Коцюбинської територіальної громади Чернігівського району; м. Новгороді-Сіверському, с. Криках Понорницької територіальної громади Новгород-Сіверського району; м. Ічні Ічнянської територіальної громади Прилуцького району; с. Бахмачі Бахмацької територіальної громади Ніжинського району; с. Дягові Менської територіальної громади, с. Козилівці Холминської територіальної громади Корюківського району. Студенти, які проживають у Чернігові, опитували жителів міста, які мешкають як у центральній частині, так і на його околицях (мікрорайони Масани, Подусівка, Бобровиця). Загалом під час проходження практики студенти опитали більше 300 респондентів, з них близько 50, які проживають на територіях, що були тимчасово окуповані ворогом.

Фото 7, 8. Етнографічна практика 2022 р.
На фото 7 с. Тупичів Чернігівського району.

Студент-практикант з респондентом місцевим священником о. Михайлом;
На фото 8 Бахмач 2022 р., героїчний вчинок місцевого жителя Сергія Шевченка,
який намагався зупинити колону ворожої техніки, яка заходила у населений пункт [4].
Фото з архіву кафедри історії України, археології та краєзнавства.

Під час проведення дослідження студенти мали можливість дізнатися про емоційно-психологічний стан людей в умовах військового стану, особливості їхньої поведінки в цих обставинах, з'ясувати реакцію на основні заходи нашої влади та окупантів, проаналізувати основні труднощі та проблеми побутово-господарського характеру, виявити основні форми та прояви взаємопідтримки і взаємодопомоги між односельцями. Студенти виявили глибоку зацікавленість тематикою дослідження, продемонстрували неабиякий інтерес до вивчення історії сьогодення. У процесі роботи вони змогли налагодити комунікацію з різними статево-віковими групами населення. Проте робота ускладнювалася з огляду на ті обставини, що люди у деяких населених пунктах протягом певного часу перебували у фактичній ізоляції, відчували труднощі зі зв'язком, електропостачанням, а значить не мали змоги отримувати правдиву інформацію про події в Україні та світі, що спричинило певні психологічні наслідки. Тому ще на стадії налагодження контактів з місцевими жителями траплялися випадки відмови надавати свідчення, подекуди інтерв'ю доводилося тимчасово припиняти через надмірне нервування або тяжкі емоційні переживання респондентів. У таких випадках студенти домовлялися з респондентами про продовження опитування в інший день або час, інколи чекали, коли людина заспокоїться.

Незважаючи на зазначені труднощі, молоді дослідники змогли налаштувати людей на щире спілкування своєю тактовністю, стриманістю та доброзичливістю. Головними прийомами роботи студентів із респондентами були психологічна та емоційна підтримка, застосування критичного мислення. Вони також змогли застосувати на практиці знання, отримані під час проходження навчальної дисципліни «Інформедійна грамотність».

Отримана під час етнографічної практики 2022 р. інформація становить неабияку історичну цінність, оскільки вона була зібрана одразу ж після деокупації Чернігівської області. Відтак отримані дані вирізняються більшим ступенем достовірності завдяки фіксації дрібних деталей, котрі неминуче були б забуті з часом. Зібрана інформація слугує важливим фактором формування історичної пам'яті, а тому одразу ж по завершенню практики розпочалося її впровадження до наукового та суспільного обігу.

30 вересня 2022 р. на XII Міжнародних і XXIX Всеукраїнських педагогічних читаннях «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Шлях до серця дитини в травматичних ситуаціях життя» Т. Ф. Дорохіна та О. Б. Коваленко запропонували до уваги наукового зібрання доповідь «Організація роботи студентів з різновіковими групами населення під час етнографічної практики в умовах воєнного стану».

28 листопада 2022 р. в рамках проведення XXV Наукової конференції молодих учених та студентів Інституту історії відбулася робота окремої студентської наукової секції «Чернігівщина: історія сьогодення. Регіональний вимір російської агресії» (керівники – доц. Дорохіна Т. Ф., ст. в. Токарев С. А.). Студенти представили доповіді, підготували презентації за результатами своїх досліджень під час проходження етнографічної практики, які пізніше були опубліковані у збірнику студентських наукових праць «JUVENIA STUDIA».

26 січня 2023 р. у с. Тупичеві Чернігівського району був проведений Круглий стіл «Тупичівська територіальна громада: повсякденне життя під час російської агресії 2022 року за матеріалами усної історії». Його співорганізаторами виступили ННІСД імені О. М. Лазаревського, Тупичівська сільська рада та Комуніальний заклад «Тупичівський ліцей» Тупичівської сільської ради. Під час роботи в рамках наукового заходу було заслухано та обговорено 5 доповіді, підготовлених викладачами та студентами інституту, присвячені становищу в населених пунктах Тупичівської та інших територіальних громадах Чернігівської області під час тимчасової російської окупації.

Фото 9. Круглий стіл «Тупичівська територіальна громада: повсякденне життя під час російської агресії 2022 року за матеріалами усної історії», 26 січня 2023 р., Тупичів. Співорганізатори: ННІСД імені О.М. Лазаревського НУЧК імені Т.Г. Шевченка, Тупичівська сільська рада та Комуніальний заклад «Тупичівський ліцей» Тупичівської сільської ради, 2023 р.

Фото з архіву кафедри історії України, археології та краєзнавства

21–22 лютого 2023 р. Управління культури і туризму Чернігівської міської ради, ГО «Центр прикладної антропології» у співпраці з Інститутом історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського провели Круглий стіл «Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи». Викладачі та студенти Інституту представили під час проведення окремих тематичних блоків наступні доповіді: «Усні історичні джерела про повсякденне життя мешканців сіл Чернігівщини під час російської агресії» (Тамара Дорохіна, Олександр Коваленко), «Тимчасово переміщені особи на території Чернігівської області» (Сергій Токарев), «Село Тупичів: 36 днів тимчасової російської окупації» (Владислава Блохіна), «Емоційно-психологічний стан мешканців сіл Вихвостів, Бурівка та Великий Листвен в умовах російської агресії» (Дмитро Кишко), «Волонтерський рух на території Понорницької громади в умовах повномасштабної російської агресії 2022 р.» (Ілля Вершков), Волонтерський рух на території Ічнянської громади в умовах повномасштабної російської агресії 2022 р. (Андрій Яцела).

Фото 10. Круглий стіл «Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи», 21–22 лютого 2023 р., Чернігів. Спів організатори: Управління культури і туризму Чернігівської міської ради, ГО «Центр прикладної антропології» у співпраці з ННІСД імені О.М. Лазаревського НУЧК імені Т.Г. Шевченка.

Фото з архіву кафедри історії України, археології та краєзнавства

4 травня 2023 року у Новобілоуському ліцеї с. Новий Білоус Чернігівського району відбувся Круглий стіл «Об'єднані територіальні громади Чернігівщини в умовах російської військової агресії 2022 року за матеріалами усноісторичних досліджень». Спів організаторами цього наукового заходу виступили Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Новобілоуська сільська об'єднана територіальна громада та Новобілоуський ліцей. Під час роботи Круглого столу викладачі та студенти інституту оприлюднили 8 наукових доповідей, у яких було схарактеризоване становище в окремих громадах Чернігівщини, котрі перебували в умовах як тимчасової окупації, так і ізоляції.

Фото 11. Круглий стіл «Об'єднані територіальні громади Чернігівщини в умовах російської військової агресії 2022 року за матеріалами усноісторичних досліджень», 4 травня 2023 р., Новий Білоус. Спів організатори заходу: ННІСД імені О.М. Лазаревського НУЧК імені Т.Г. Шевченка, Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Новобілоуська сільська об'єднана територіальна громада та Новобілоуський ліцей.

Фото з архіву кафедри історії України, археології та краєзнавства

26 травня 2023 р. Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Українське історичне товариство в м. Будапешті, Дім Українських Традицій в м. Будапешті, Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України провели науково-практичну конференцію «Військові конфлікти у Європі ХХ – початку ХХІ ст.». У рамках проведеного заходу значна увага була приділена в тому числі й різним аспектам життя населення Чернігівщини під час російської агресії 2022 р.

Фото 12. Науково-практична конференція «Військові конфлікти у Європі ХХ – початку ХХІ ст.», 26 травня 2023 р., Чернігів – Будапешт. Співорганізатори: ННІСД імені О.М. Лазаревського НУЧК імені Т.Г. Шевченка, Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Українське історичне товариство в м. Будапешті, Дім Українських Традицій в м. Будапешті. Фото з архіву кафедри історії України, археології та краєзнавства

Одночасно усно-історичні джерела, здобуті під час етнографічної практики 2022 р., лягли в основу ряду наукових публікацій, оприлюднених на сторінках фахових наукових видань та збірниках матеріалів наукових конференцій різного рівня, проведених протягом 2022–2023 рр.¹

Під час етнографічної практики 2022–2023 н.р. викладачі та студенти інституту історії продовжили наукову розробку проблеми «Повсякденне життя населення Чернігівщини в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року». У цьому році з огляду на контингент студентів 2 курсу стаціонарного та заочного відділень дослідження були проведені в м. Чернігові, смт. Седневі, с. Черниші, с. Ключкові Седнівської територіальної громади, с. Тупичеві Тупичівської територіальної громади, м. Городні Городнянської територіальної громади, с. Роїщі Новобілоуської територіальної громади; смт. Ріпках Ріпкинської територіальної громади, с. Гучині Ріпкинської селищної територіальної громади, м. Острі Остерської міської територіальної громади, с. Павлівці Любецької селищної територіальної громади Чернігівського р-ну, м. Батурині Батуринської міської громади Ніжинського р-ну, м. Мені Корюківського р-ну, смт. Холмах Корюківського р-ну,

¹ Дорохіна Т. Ф., Коваленко О. Б. Організація роботи студентів з різновіковими групами населення під час етнографічної практики в умовах воєнного стану. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Шлях до серця дитини в травматичних ситуаціях життя*: Електронний збірник матеріалів ХІІ Міжнародних і ХХІХ Всеукраїнських педагогічних читань. Чернігів: НУЧК імені Т.Г. Шевченка. 2022. С. 67–69; Дорохіна Т., Коваленко О. Усні історичні джерела про повсякденне життя мешканців Чернігівщини під час російської агресії. *Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи*. Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2023 р.) / Редакція та упорядкування С. Маховської. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2023. С. 28–32; Токарев С. Внутрішні переміщені особи на території Чернігівської обл. під час повномасштабної російської агресії 2022 р. *Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи*. Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2023 р.) / Редакція та упорядкування С. Маховської. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2023. С. 33–38; Блохіна В. Село Тупичів: 36 днів тимчасової російської окупації. *Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи*. Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2023 р.) / Редакція та упорядкування С. Маховської. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2023. С. 39–44.

м. Новгород-Сіверському Новгород-Сіверської територіальної громади; смт. Коропі Коропської селищної територіальної громади Новгород-Сіверського р-ну; смт Малій Дівиці Малодівицької територіальної громади Прилуцького р-ну.

На підставі наказу ректора НУЧК імені Т. Г. Шевченка для проходження польової етнографічної практики з 16 по 30 червня 2023 р. було направлено 19 студентів, з них – 12 студентів 21 групи, 1 – 32 групи і 6 студентів – 22 групи заочного відділення.

З огляду на місця перебування студентів-практикантів під час розробки програми проведення практики до двох чинних видів опитувальників, які застосовувалися під час досліджень, було додано третій – для тимчасово переміщених громадян, які опинилися в інших регіонах України чи за кордоном.

Цей опитувальник використовували студенти Антон Буряк (місце перебування – м. Львів) і Сергій Макарєнко, котрий на сьогодні перебуває за кордоном, а тому має змогу провести опитування в середовищі вимушених емігрантів, які проживають у Польщі, Чехії та Данії. Крім того, студенти-чернігівці також працювали з респондентами, які вже повернулися в Україну.

За підсумками практики 19 жовтня 2023 р. відбулася звітна конференція, яка пройшла у двох форматах – офлайн та онлайн. Під час її роботи практиканти виголосили доповіді, продемонстрували підготовлені презентації. Доповіді студентів вирізнялися насиченістю фактичним матеріалом, який, безперечно, має значну наукову цінність і може бути використаним у подальших наукових студіях. Особливий інтерес становлять зібрані студентами відомості про перебіг подій у досліджуваних населених пунктах, переживання людей, їх емоційний стан, настрої, плани на майбутнє, зміни ціннісних життєвих орієнтирів тощо. Основними ідеями всіх представлених доповідей стали піднесення патріотичних почуттів людей на місцях та зміцнення віри в перемогу України, їхнє розчарування і обурення колишніми «братами і сестрами» та проявами колабораціонізму серед односельців. Викладачі та гості конференції дійшли єдиного висновку, що робота студентів заслуговує на високу оцінку.

Під час роботи підсумкової конференції були обговорені плани подальших усно-історичних досліджень у рамках етнографічної практики 2024 р. На думку організаторів практики, до перспективних напрямків роботи належить збір, узагальнення та оприлюднення матеріалів, котрі висвітлюють діяльність підприємств, установ та організацій Чернігова в лютому – квітні 2022 р. в умовах російської облоги.

**Фото 13. Звітна конференція з етнографічної практики, 19 жовтня 2023 р.
Фото з архіву кафедри історії України, археології та краєзнавства**

Перш за все, на ретельне вивчення заслуговує діяльність працівників хлібокомбінату № 2, яка відбувалася в надзвичайно складних умовах. *«Підприємство працювало на ентузіазмі, на підйомі, тому що ми розуміли – ми повинні дати об'єм хліба, який тоді замовляли, а замовляли в два-три рази більше <...> Військові частини, які прибували, повинні були мати кожного дня хліб для організації харчування. Надходили заявки, вони були посилені і підприємство працювало в посиленому режимі до 4 березня...».* 4 березня 2022 р. стався приліт ворожого снаряду на підприємство. Від вибухової хвилі розбилося багато

вікон, уламками було посічено кабінет комерційної служби та пошкоджено 19 автівок підприємства. З 6 березня розпочався новий етап роботи хлібокомбінату, оскільки були відмінені нічні зміни.

Починаючи з 12 березня Чернігів у результаті ворожих обстрілів залишився без електрики, води та опалення [7]. *«Вимушені простої були... Ви ж розумієте – без світла ми нікуди. Без води також... Але керівництво намагалося якось зарядити цьому, щоб хліб випікати людям, щоб була вода, щоб було світло – знаходили вихід з такої ситуації».* Природно, що ретельного вивчення заслуговує досвід роботи й інших комунальних підприємств Чернігова та області, які забезпечували життєдіяльність населених пунктів під час активної фази бойових дій у регіоні.

7 грудня 2023 р. у Седнівському ліцеї Седнівської селищної ради відбувся Круглий стіл «Седнівська територіальна громада: повсякденне життя під час російської агресії 2022–2023 рр. за матеріалами усної історії». Співорганізаторами цього наукового заходу виступили Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Седнівська селищна громада, Седнівський ліцей Седнівської селищної ради.

Фото 14. Круглий стіл «Седнівська територіальна громада: повсякденне життя під час російської агресії 2022–2023 рр. за матеріалами усної історії». 7 грудня 2023 р. (з причини повітряної тривоги захід проходив в укритті ліцею).
Фото з архіву кафедри історії України, археології та краєзнавства

До участі у заході долучилися директор та викладачі Тупичівського ліцею, Голова Чернігівського районного осередку Національної спілки краєзнавців, науковий співробітник філії «Садина родини Лизогубів» Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського Андрій Курданов, в.о. головуючої Седнівської селищної ради Тетяна Мориляк та інші. Під час роботи Круглого столу викладачі та студенти інституту оприлюднили 7 наукових доповідей, у яких було схарактеризоване становище в населених пунктах Седнівської територіальної громади в умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну. Наприкінці заходу старший викладач кафедри історії України, археології та краєзнавства Сергій Токарев виступив з доповіддю «Населені пункти Чернігівщини в умовах російської військової агресії 2022–2023 роках: порівняльна характеристика», тим самим узагальнивши зібрану під час етнографічних практик за два роки інформацію. На протязі всього заходу відбулося жваве обговорення виступів усіх учасників Круглого столу.

До актуальних завдань проведення наступних літніх етнографічних практик належить розширення ареалу усно-історичних досліджень в окремих територіальних громадах області. Важливим у плані збереження, узагальнення та систематизації зібраних даних є створення архіву зібраних свідчень. Природно, що зібраний усно-історичний матеріал заслуговує на широке впровадження до наукового обігу шляхом використання його інформаційного потенціалу при підготовці доповідей на наукових конференціях різного рівня, публікацій у фахових наукових виданнях та популяризації у ЗМІ регіону.

Отже, проведення етнографічної практики на історичному факультеті (інституті історії) відбувається впродовж останніх трьох десятиліть. Основною передумовою розгортання етнографічних досліджень стали процеси національно-культурного відродження після проголошення незалежності України. На протязі зазначеного періоду відбувалися постійний науковий пошук та оптимізація форм і методів проведення практики: визначення тематики, пошук регіону досліджень, адаптація завдань практики відповідно до наукових уподобань співробітників кафедри. Радикальна зміна змісту, форм і методів проведення літньої етнографічної практики відбуваються починаючи з 2020 р. Розповсюдження

пандемії коронавірусу змусило перевести етнографічні дослідження в дистанційний формат з мінімізацією соціальних контактів. Зрештою, початок повномасштабної російсько-української війни у 2022 р. змусив викладачів та студентів інституту переорієнтуватися на вивчення актуальних питань сьогодення задля збереження історичної пам'яті для нащадків.

Етнографічна практика передбачає стаціонарні польові дослідження на місцях, де студенти можуть (мають можливість) займатися безпосереднім вивченням етнографічної специфіки населення, дослідженням традиційних форм господарювання, побуту, звичаїв тощо. На сьогодні в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну студенти оволодівають навичками усно-історичних досліджень в надзвичайних умовах, набувають досвіду працювати (адекватно реагувати) з людьми в умовах травматичних життєвих ситуацій, вчиться акумулювати та інтерпретувати отриману інформацію. Молодь набула досвіду спілкування з різними групами населення, удосконалила навички соціальної взаємодії та комунікації, отримала цінні знання щодо психології пересічних громадян у травматичних ситуаціях і навички працювати з ними, поглибила знання про російську агресію на Чернігівщині з усноісторичних джерел та сформулила власне бачення воєнних подій на прикордонних територіях.

References

1. Архів НУЧК імені Т.Г. Шевченка. Ф. 608. Оп. 2. Спр. 72. Звіти про роботу кафедр університету за 1999–2000 н. р. 217 арк.
Arkhiv NUChK imeni T.H. Shevchenka. F. 608. Op. 2. Spr. 72. Zvity pro robotu kafedr universytetu za 1999–2000 n.r. [Archive NUChK. S. 608. D. 2. C. 72. Reports on the work of university departments for 1999–2000. 217 sheets]. 217 ark.
2. Архів НУЧК імені Т.Г. Шевченка. Ф. 608. Оп. 2. Спр. 134. Звіт про роботу історичного факультету за 1999–2000 н.р. 9 арк.
Arkhiv NUChK imeni T.H. Shevchenka. F. 608. Op. 2. Spr. 134. Zvit pro robotu istorychnoho fakultetu za 1999–2000 n.r. [Archive NUChK. S. 608. D. 2. C. 134. Report on the work of the Faculty of History for 1999–2000. 9 sheets]. 9 ark.
3. Архів НУЧК імені Т.Г. Шевченка. Ф. 608. Оп. 2. Спр. 150. Звіт про роботу кафедри етнології за 2000 – 2001 н.р. 217 арк.
Arkhiv NUChK imeni T.H. Shevchenka. F. 608. Op. 2. Spr. 150. Zvit pro robotu kafedry etnologii za 2000 – 2001 n.r. [Archive NUChK. S. 608. D. 2. C. 150. Report on the work of the Department of Ethnology for 2000–2001. 217 sheets]. 217 ark.
4. Бадьор Яна. Селище міського типу Бахмач в умовах російської агресії 2022 року. *Презентація на звітній конференції з етнографічної практики*. 21 вересня 2022 р.
Bador Y. (2022). Selyshche miskoho typu Bakhmach v umovakh rosiiskoi ahresii 2022 roku [The urban-type village of Bakhmach in the conditions of Russian aggression in 2022]. *Prezentatsiia na zvitnii konferentsii z etnografichnoi praktyky – Presentation at the reporting conference on ethnographic practice*. Chernihiv, Ukraine.
5. Басараб Ольга. Життєвий шлях учасниці Другої світової війни В.Ф. Гордієнко (1924 (1923)–2013). *Презентація на звітній конференції з етнографічної практики*. 11 грудня 2020 р.
Basarab O. (2022). Zhyttievyi shliakh uchasnytsi Druhoi svitovoi viiny V.F. Hordiienko (1924 (1923)–2013) [The life path of the participant of the Second World War V.F. Gordienko (1924 (1923)–2013)]. *Prezentatsiia na zvitnii konferentsii z etnografichnoi praktyky – Presentation at the reporting conference on ethnographic practice*. Chernihiv, Ukraine.
6. Гордієнко Яна. Сторінки з історії життя XX ст. на прикладі біографії Мотрі Пилипівни Макухи (1905–2001). *Презентація на звітній конференції з етнографічної практики*. 11 грудня 2020 р.
Hordiienko Y. (2022). Storinky z istorii zhyttia XX st. na prykladi biohrafii Motri Pylypivny Makukhy (1905–2001) [Pages from the life history of the 20th century on the example of the biography of Motra Pylypivna Makuha (1905–2001)]. *Prezentatsiia na zvitnii konferentsii z etnografichnoi praktyky – Presentation at the reporting conference on ethnographic practice*. Chernihiv, Ukraine.
7. Чернігів залишився без електрики, газу, води та опалення – голова ОВА. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/12/7330650/>
Chernihiv zalyshyvsia bez elektryky, hazu, vody ta opalennia – holova OVA. (2022). *Ukrainska Pravda* [official site]. Retrieved from : <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/12/7330650/> [in Ukrainian].

Dorokhina T.

ORCID 0000-9992-9936-6226

*Candidate of historical sciences, associate professor,
Associate Professor of the Department of History of
Ukraine, Archaeology and local studies,
T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»
(Chernihiv, Ukraine) E-mail: tamara-turenok@ukr.net*

Tokarev S.

ORCID 0000-0003-0051-328X

*Candidate of historical sciences,
Senior lecturer of the Department of History of Ukraine,
archeology and local history,
T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»
(Chernihiv, Ukraine) E-mail: tokarev-s-a@ukr.net*

ETHNOGRAPHIC PRACTICE AT THE INSTITUTE OF HISTORY: EXPERIENCE AND PERSPECTIVES

The purpose of the work: *to highlight the history of the organization and conduct of ethnographic practice at the Faculty of History/Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines named after O.M. Lazarevsky. To determine the educational value of this component of the educational program for students and to indicate its role in the conditions of the Russian-Ukrainian war as an oral historical study for the formation (preservation) of the historical memory of the Ukrainian people.*

The methodological basis *constitutes a set of general scientific and specific historical principles and methods, among which the practical use of opportunities and tools of oral history played a leading role.*

The novelty of the study. *The implementation of ethnographic practice in the educational process at the Faculty of History is considered, the directions of research, conditions and covered territories are characterized, special attention is paid to the methods and types of oral historical information collection: observation; survey; oral survey of respondents.*

Conclusions. *Over the course of three decades, the History Faculty/Institute of History conducted a constant scientific search and optimization of the forms and methods of conducting practice: defining the topic, searching for the research region, adapting practice tasks in accordance with the scientific preferences of the department's employees. The main attention was paid to the culture (material and spiritual) of Chernihiv Oblast, customs and traditions of the local population in different historical periods. The full-scale Russian invasion of Ukraine in 2022 forced the teachers and students of the institute to reorient themselves to the study of current issues in order to preserve historical memory for posterity: «Everyday life of the population of Chernihiv Oblast in the conditions of a full-scale Russian invasion of Ukraine on February 24, 2022». The collected information makes it possible to reproduce in chronological order the course of events during the temporary Russian occupation (isolation) of populated areas of Chernihiv Oblast in February-April 2022, it is an important component of historical memory. In addition, student youth gained experience communicating with different population groups, improved social interaction and communication skills, gained valuable knowledge about the psychology of ordinary citizens in traumatic situations and the skills to work with them, deepened their knowledge about Russian aggression in Chernihiv Oblast from oral historical sources, and formed their own vision of military events on the border territories.*

Key words: *ethnographic practice, Chernihiv region, research, oral history, Russian-Ukrainian war.*

Стаття надійшла до редакції 14.12.2023 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Янченко Т. В.